

ХИЛИЙН ТҮҮХ

ХИЛ ХАМГААЛАХ БАЙГУУЛЛАГЫН ХҮНИЙ НӨӨЦИЙН ХӨГЖЛИЙН ҮЕЧЛЭЛИЙН АСУУДАЛ

Доктор, Бригадын генерал Ч.Сайнтөр.

МУ-ын ерөнхийлөгчийн тамгын газрын цэргийн асуудал хариуцсан ахлах референт

Монгол Улс нь төрт улсыг анхлан байгуулсан 2020 жилийн аугаа их өв уламжлалтай ард түмэн билээ.

Монгол төрийн нэрт зүтгэлтэн Манлай баатар, Чин ван Ж.Дамдинсүрэн “Төр улсын ажлыг амьд хүмүүс хөтлөн явуулдагч, суурь нь төр улсын төлөө амь насаа өргөсөн хүмүүсийн яс чөмгөн дээр тогтдог юм” хэмээн төрийн албаны залгамж чанар, өв уламжлал, ахмад үеэ хайрлахын мөн чанарын талаар сургасан байдаг.

Монгол Улсын ХХБ нь олон зууны өмнө үүсч бий болсон хэдий ч бид орчин үеийн ХХБ үүссэн 1933 оноос авч үзэх бөгөөд тухайн байгууллагын боловсон хүчин, хүний нөөцийн бодлогын өөрчлөлт, шинэчлэл, уламжлалын асуудал цаг үеэ даган боловсронгуй болсоор өнөө үетэй золгосон билээ.

Хүний нөөцийн бодлого, хэрэгжилтийг түүхэн уламжлалын хувьд судалж үзэхэд ХХБ-ын боловсон хүчин, хүний нөөцийн эрх зүйн зохицуулалт, нийгмийн болон Хил Хамгаалах байгууллагын хөгжлийг даган, түүний хөгжлийн үе шат бүхэнд өөрийн онцлогийг хадгалан байнга шинэчлэгдэж ирсэн уламжлалтай байна.

Монголын эртний хил хамгаалалт: Манай тооллын өмнөх 209 оноос манай тооллын өмнөх 93 оныг хүртэл манай улсын нутаг дэвсгэрт Хүннү хэмээх улсыг Маодунь

хаан байгуулсан нь одоогийн Монгол нутагт байгуулагдсан анхны төрт улс байсан.

Эртний Хятадын эрдэмтэн Сыма Цяны “Шицзы” зохиолд “Хүннү-Дуннугийн хооронд хүн нутагладаггүй мянган газар эзэнгүй нутаг буй. Тэд түүний хажуугаар “Оуто” болон отоглодог (нутагладаг) хэмээжээ. “Оуто”-г хятадын түүхчид хилийн харуул, харуулын цайз хэмээн тайлбарладаг ба энэ нь харуулын хот айл буюу байнга байрлах газрын тухай ойлголт юм. Тэдгээр нь улс орныхоо нутаг дэвсгэрийн бүрэн бүтэн байдлыг хамгаалах, хөрш улсын хил орчмын байдалд хяналт тавих, хааны зарлигаас гадуур зорчин явагчид, худалдаачид, тэнүүлчдийг саатуулан шийдвэрлэх, мөн “Торгоны их зам”-д хяналт тавьж, тэднээс татвар авч хааны санд төвлөрүүлдэг байсан нь өнөөгийн шалган нэвтрүүлэх болон гаалийн албатай төстэй алба байжээ. Хаана албан үүрэг гүйцэтгэнэ, тэнд хүн хүчний асуудал гардаг нь жам ёсны асуудал бөгөөд хил хамгаалах хүн хүчний асуудал энд байсан нь тодорхой.

Их Монгол Улсын үе.

Хүннү гүрнээс улбаатай цэрэг-засаг захиргааны орон нутгийн нэгжүүд хил хязгаараа сахин хамгаалах үүргийг гүйцэтгэж байсан энэ тогтолцоо Монголын эзэнт гүрний үед улам

баяжиж боловсронгуй болсоор 19 дүгээр зуунтай золгосон түүхтэй.

Монгол угсаатны нэгдсэн хаант улс байгуулагдсан үед төрийн албанд зүтгэх хүмүүсийг нэг талаас Чингис хааны удам угсаа, алтан ургийн дотроос цусан төрлийн холбоог гол шалгуур болгож байсан, нөгөө талаас төрөлхийн ухаан, эрдэм мэдлэг, эр зориг, шударга үнэнч, зохион байгуулах авьяас билгээрээ шалгаран товойсон хэнийг ч болов сонгож төрийн албанд зүтгүүлдэг байжээ.

Энэ нь “Их засаг” хуульд аравтыг захирч чадсан хүнд мянгат, түмтийг захируулж болно. Өөрийн аравтыг захирч чадаагүй аливаа ноёныг гэмтэн болгож, аравтын дотроос хэн чадахыг ноён болго. Түмт, мянгат, зуутын ноёд үүн лүгээ адил” хэмээн хуульчлан тогтоосноос харагддаг.

Өгэдэй хааны зарлигаар 1235 онд Төрийн хөвгүүдийн сургуулийн үндсийг тавьж байжээ. Үүнээс өмнө Чингис хааны зарлигаар Мухулай ван, Тататунгаа нар хан хөвгүүдэд хичээл заах ажлыг зохион байгуулж байжээ.

Харин 1271 онд нийслэл Дайду хот буюу одоогийн Бээжин хотод Төрийн хөвгүүдийн сургууль, түүнийг эрхлэх албыг байгуулсан юм. Төрийн хөвгүүдийн сургууль нь эртний хятадын Сүй улсын үеэс эхлэн үйл ажиллагаа явуулж ирсэн зуун зуун жилийн түүхтэй.

Юань улсын үед язгууртан, үндэс угсаа ялгалгүй бүгдэд боловсрол эзэмших боломж олгож, хуульч, удирдагчид, эмч гээд олон төрлийн мэргэжилтнийг бэлтгэж байснаараа онцлог.

Мөн Их монгол улсын харъяанд орсон олон улсуудын шилдэг багш нарыг цуглуулж өөрсдийн судалгаа, шинэ санаа бүтээлүүдээрээ уралдах боломж олгож байсан нь өмнөх үеийн төрийн хөвгүүдийн сургуулиас илүү судалгаа шинжилгээнд суурилсан, өнөөгийн их сургуулийн шинжтэй байсныг, мөн төрийн хүн хүчний бодлогод онцгой анхаарч байсны нотолгоо болж байна.

Их Монгол улсын үед “Түшмэдийн сургууль” анх нээгдэж, язгууртан ноёдын хүүхэд болон төрийн албанд ажиллаж байгаа албат, авьяас чадвартай ардын хүүхдүүдийг бага наснаас сургаж, гадаад улсуудын эрдэмтдийг урьж хичээл ном заалгадаг байсан нь төрийн хүн хүчний бодлогод онцгой анхаарч байсны нотолгоо юм.

Манж Чин Улсын эрхшээлд байсан үеийн хил хамгаалалт (1661-1911 он).

Ар Монголын хил хязгаарыг өрхийн харуул, цагдаагаар хамгаалж ирсэн түүхтэй.

Өрхийн харуулыг хошууны захиргаанаас зөвхөн өөрийн хошууны хилд томилон суулгадаг байсан бөгөөд арваад хүний бүрэлдэхүүнтэй байсан. Суман харуулууд нь гэр өрхөөрөө суусан 30 гаруй дарга, захирал, цэргүүдээс бүрддэг. Үүнд: Занги-1, хүнд-1, Туршуул-2, Хуяглан хүргэгч-2, цагдаа-24 хүртэл хүнтэй байсан. Манжийн үеийн монгол улсын хилийн харуул хамгаалалтыг өрхийн гэр харуул, цагдаа харуул, суман харуул гэж гурван төрөлд хувааж байсан бөгөөд эдгээр харуулууд нь хилийн гадаад цагийн байдал, үүрэг гүйцэтгэж

буй газар орны онцлогоос хамаарч бүрэлдэхүүн, зэвсэглэл, хангамжаараа ялгаатай байсан.

Хилийн харуулыг шалган зааварлах, сайн ажиллагсдыг урамшуулах, алдаа дутагдалтайг нь шийтгэх, мөн албан тушаал дэвшүүлэх, бууруулах, сургалт бэлтгэлийн түвшинг тогтоож арга хэмжээ авах, орон нутгаас шилж сонгон авах гээд хүний нөөцийн бүхий л асуудлыг шийдвэрлэж байсан байдаг. Харуулын бүрэлдэхүүнийг нутаг алгасуулан ирүүлэн суулгаж байсан нь хээл хахууль, хуйвалдаанаас сэрэмжилж байсантай холбоотой бөгөөд орон нутгийн иргэдийг орон нутагт нь алба хаалгадаггүй байсан.

Мөн харуулуудын хангамж нь албаны ачааллаас шалтгаалан ялгаатай байсан төдийгүй албан тушаалын хангамжийн ялгаа их байсан нь хүний нөөцийн бодлогод ихэд анхаарч байсны илрэл юм.

Бэлчээр нутаг олгон хувийн мал ахуйтай байх, үр хүүхдийг нь удам залган алба хаахыг дэмждэг байжээ. Энэ нь амьжиргаа, нийгмийн асуудлыг нь шийдвэрлэж байсны илрэл юм.

Өрх бүрт морь 5, бод мал 25, бог мал 40-ийг олгож байжээ. Харуулын албанд хуягуудыг тухайн орон нутгаас нь авдаггүй, алс холын Халх дөрвөн аймгаас сонгож авдаг журамтай байсны дагуу Уялган харуулд алба хааж байсан хуяг цэргүүд нь Сайн ноён хан аймгийн олон хошуунаас ирсэн хүмүүс байсан бөгөөд одоогийн Баянхонгор, Өвөрхангай, Булган аймгаас ирсэн өрх айлууд юм.

Сайн ноён хан аймгийн харуулын албанд хэрэглэсэн данс бүртгэлээс

үзэхэд, Эринцалам зэрэг 6 харуулын 1886 оны 11 дүгээр сарын 12-ноос 12 дугаар сарын 14 хүртэл 32 хоногийн хэрэглэлд иргэн хонь 36-гийн 54 лан, унд, лаа, нүүрс, хатуу цай 105 зэргийн хөлс 21 лан, Арханбуурал харуулаас галч, улаагийн албанд 56 хоног явсан 3 хүний уяа уналгын морь 5, майхан 1, хомтой тэмээ 7, түлээ авч байсан тэрэгтэй шар 1-ийн хөлс зэрэгт 210 лан, 6 пүн, 6 ли, 6 ху, 6 си зэргийг зарцуулснаа тэмдэглэсэн байдаг.

Дээрх баримтуудаас үзвэл харуул тус бүр өөрийн гэсэн мал сүрэгтэй, хэрэглэх цай, нүүрс, түлээ, гэр, зэргийг улсаас олгодог, хийсэн бүх ажилдаа тодорхой цалин хөлс авдаг байсан бөгөөд цалин хөлсийг Улиастайн амбанаас олгодог байжээ.

Мэргэжлийн боловсон хүчин бэлтгэдэг сургуультай байсан бөгөөд орос, монгол, манж, хятад хэлний орчуулагч бэлтгэдэг “Өргөөгийн орчуулагчийн сургууль” Хаант Орос, Манж Чин улсын хил дээр ажиллах орчуулагч боловсон хүчнийг бэлтгэхэд ихээхэн үүрэг гүйцэтгэж байсныг онцлон тэмдэглэж байна.

Манж Чин улсын үеийн монгол хилийн харуулын сонголт, үүрэг гүйцэтгэх нөхцөл, хангамж, зэвсэглэл, цалин хөлс, хэрхэн шалгалт авдаг, сайшаал, шийтгэл, ахуйн талаар Оросын судлаач Я.П. Дубровын бичиж байсныг толилуулж байна.

Орос-Манжийн хооронд хил тогтож, энх тайван харилцаа тогтосноос Монголын засаг захиргаа хилийн ойролцоох 7-н хошуу бүрээс тус бүр гурван өрх гарган хилийн харуулд үүрэг гүйцэтгүүлэх болов. Дараагийн 7-н

хошуу дараагийн харуулд хүнээ илгээх гэх мэтээр ээлжилж байсан. Тухайлбал, Бэлтэс (Билтыс) харуулд Ми гүн, До гүн, Да засаг, Далай бээл, Баатар бээл, Түшээ гүн, Сайн ноёны хошуудаас томилсон хүмүүс алба хааж байв. Хошуунаас харуулд томилогдогсод гэр бүл, орон гэр, мал сүргийн хамт үүрэг гүйцэтгэх харуулд очдог. Мөн заавал уналгын 4 морь, 10 толгой үхэр, 50 толгой хоньтой байх ёстой байжээ. Хэрвээ ээлж дагуу харуулд томилогдох этгээд дээрхи шаардлагатай хонь малгүй бол засаг олгох эсвэл дараагийн боломжит хүнийг илгээдэг байсан.

Сүүлчийн тохиолдол нэр төрөө эрхэмлэдэг нүүдэлчдийн хувьд маш ховор гарах тохиолдол бөгөөд гэмт хэрэг мэт үздэг байв. Харуулын цагдаагийн алба хаах хугацаа байнгын цэргийнхтэй адил¹⁴ гэж Тимковский тэмдэглэсэн ба эрүүл мэнд, хүч чадал нь л хүрдэг бол 18-60 нас хүртэл алба хаах боломжтой. Эсрэг тохиолдолд халж, ээлжээ хүлээж буй өөр нэгээр сольдог. Өвчтэй цагдаа харуул дээр амьдарч болох боловч харуулын бүх бүрэлдэхүүн нийлж шийдвэрээ гаргадаг ба эсрэг санал гарсан бол өөрийн хошууруугаа нүүх ёстой болдог. Гарсан орон тоог аль нэг боломжтой амьдралтай хүнээр нөхөх шаардлагатай боловч хошууны хувьд ядуу иргэнд холбогдох мал хөрөнгийг нь гаргаж өгөөд насан туршид харуулд суулгах нь ашигтай байжээ. Харуулд алба хаагчид янз бүрийн албан татвар, гувчуураас чөлөөлөгдөх ба харуул орчмын бэлчээр нутгийг хязгааргүй ашиглана.

Харуулынхан өөрсдийн эрх ашгийг хамгаалж, 21 өрхийн тоог яс барих ба энэ нь бэлчээр нутгийн эзэмшил, багтаамжаас хамааралтай. Харуулын цагдаагийн алба хаах нь манай казакуудтай адил үе залгамжлан хаах боломжтой *de facto* бөгөөд *de jure* биш юм. Цагдаа харуулын хүүхэд үе залгамжлан алба хаах боловч эцгийнхээ болон бусад хэн нэгний өмнөөс хааж болохгүй юм. Төрөлх нутаг хошуунаасаа алслагдсан байдал, алба хааж буй газар орондоо ээнэгшэн дасал байдал, алба хаах хөнгөлттэй нөхцөл болон бусад нөхцөл байдлаас шалтгаан нутаг буцах асуудал бол маш ховор гардаг үзэгдэл байжээ.

Харуулын бүрэлдэхүүн 21 гэр бүлийн өрхийн тэргүүнүүдээс бүрддэгийг дээр дурьдсан ба энэ жижиг нийгмийн бүлгийн тэргүүн харуул зангийг (зангина) тэд сонгох эрхтэй бөгөөд энэ албан тушаалд томилогдогсдыг Улиастай дахь амбан баталгаажуулдаг. Харуул занги насан туршдаа томилогдох боловч тэр ямар нэг алдаа дутагдал гаргавал өөрчлөх боломжтой бөгөөд харин энэ асуудлыг Сайн ноён хаанд өргөн мэдүүлж баталгаажуулдаг байна. Харуул зангийн гүйцэтгэх үүрэг бол манай хил хамгаалалтын тусгай ангийн даргын үүрэгтэй адил юм. Занги нь харьяа цагдаа харуулуудын гаргасан жижиг зөрчлийг шийдвэрлэх ба харин эрүүгийн хэргийг шийдвэрлэх эрх тухайн аймгийн бүх харуулыг захирагч даргад хамаарна. Харуул занги нь хүнд (кундая) гэж цолтой өөрийн туслахыг сонгодог ба мөн харуулын бичиг хэргийг хариуцсан бичээчтэй/ бишеша-

¹⁴ Тимковский. Живое путешествие по Азии. Эйртэ, перевод Е.Карта. 1840. С.35

писарь/.

Тэр нь бичиг үсгийн чадвар бүхий харуулын цагдаа дундаас сонгогддог. Албаны бүх бичиг хэрэг зөвхөн монгол хэл дээр явагдана. Харуул занги нь өөрийн харьяа цагдааг сахилгын зөрчлийн учир 50 удаа ташуурдах болон 20-иос илүүгүй хоног баривчлан хорих эрхтэй.

Хиагтаас Минусинск хүртэлх бүх шугамын харуулууд 2 аймагт харьяалагддаг. Эхний аймагт дараах харуулууд хамаарагддаг.

Үүнд: Хөх толгой, Дархинт, Уйлган, Архан буурал, Эрэнцалам, Төмөртэй, Ордог бургалтай, Жирхитэй, Хавтгайт, Хар хужир, Цагаан ус гэх 11 харуул Хиагттай хаяа нийлдэг бөгөөд Хөвсгөл нуурын өмнөт үзүүрээс баруун хойт зүгт Хиагттай залгах ба Сайн-Ноён-Хан аймгийн удирдлага, харьяалалд байдаг.

Бэлтэс, Цагаан булаг, Агар, Шаварт, Хачиг, Зайгал, Баян булаг, Жинжилиг харуулууд Засагт хан аймгийн харьяа удирдлагад байх ба Жинжилиг харуул Минусинскийн тойрогтой зах нийлдэг. Хиагтаас цааших зүүн хойт зүгийн харуулууд илүү олон хүнтэй бөгөөд зарим харуул 30-40 хүнтэй гэж нэг монгол ярьсан.

Харуул хоорондын холбоо харилцааг зохицуулах зорилгоор бүх хилийн дагуу өртөөг зохион байгуулсан байдаг. Гол өртөө зангийн дэргэд байрлах ба завсрын өртөө харуул хооронд байдаг. Тухайлбал, Бэлтэс, Хатгал харуулуудын хооронд завсрын өртөө “Ужикъ Таба” гэдэг газар байрладаг ба Хатгал, Хөх толгойн харуулын хооронд “Алаг сайр”-ын өртөө байрлаж байв.

Өртөөг харуулууд өөр хоорондоо харилцах болон харуулуудыг шалгах ноёдын хөдөлгөөнийг хангах зорилгоор байгуулсан. Өртөөний морьд хэрэгслийг эдгээр ноёдоос бусад хүмүүс ашиглахыг хатуу хориглох бөгөөд эдгээрийн зардлыг хошуунаас гаргадаг. Өртөө, хилийн шугамын арчлалт, хамгаалалтыг харуулын цагдаа нар хариуцдаг. Хилийн харуулыг удирдах хааны дараах хоёрдох хүн бол “да гүн” хэмээх цолтой цэргийн ноён юм. Да-гүн харуулын цагдаа нарын гомдлоор харуул зангийг өөрчлөх, шүүх үйл ажиллагааг зохион байгуулах, харуулыг томилсон аймаг болон харуул, цагдаатай холбоотой бүхий л асуудлыг хянан шалгах үүрэгтэй байлаа.

Да гүний дараах гол хүн бол “Ирүүл” юм. (Ирьюль) Энэ албан тушаалтны үүрэг бол манай цэргийн шалгагч нарын үүрэгтэй адил. Жил бүрийн хавар ирүүлүүд хилийн шугамыг шалгаж, цагдаа нарт үзлэг хийх, зэвсэг хэрэгслийн байдал, цагдаа нарын нум сумаар харвах ур чадвар зэргийг шалгах ба харин харуулуудын иргэний үйл ажиллагаанд оролцох эрхгүй байжээ. Хилийн харуулын хариуцсан хилийн харуулыг шалгахын тул ирүүлүүдийг ээлжлэн томилдог байсан. Нэг аймгийн ирүүлүүд үүргээ 5 жилийн хугацаатай гүйцэтгэх ба дараагийн таван жил нөгөө аймгийн ирүүлүүд үүргээ гүйцэтгэдэг. Одоо 1884 онд Сайн ноён хан аймгийн ирүүлүүд үүргээ гүйцэтгэж байгаа ба 1885 оноос Засагт ханы ирүүлүүд үүрэгт ажилдаа орох юм. Ийм ээлж дараалал энэ хоёр аймгийн хувьд үйлчлэх бөгөөд дараагийн аймгууд ч мөн иймэрхүү дараалалтай.

Харуулын цагдаа нар манай цэргийнхэн шиг дүрэмт хувцасгүй бөгөөд жирийн бүхий монголчуудын адил хувцас дээл өмсдөг. Тэдний үндсэн үүрэгт нум сум, 4-н хоромсого сумыг ямагт бэлэн байлгах бөгөөд үүнээс өөр галт зэвсэг, сэлэм, жад зэрэг Европ цэргийнхий зэвсэг хэрэгсэлгүй.

Харин хүмүүнлэг, бусдыг ах дүү шигээ үзэх хүнлэг сэтгэлээр хүмүүжсэн байдаг. Байцаагч нарын үзлэгээр ирүүлүүд цагдаа нарын нум, суманд маш нарийн үзлэг хийх бөгөөд тэдгээр нь Европ бидний хувьд хүүхдийн тоглоом мэт санагддаг. Үзлэгийн үед бүх цагдаа нар нэг эгнээ жагсах ба жагсаалын жигүүрт модон морь байрлуулж, түүний хооронд дээс татсан байх ба цагдаа бүр өөрийн хөлд дээстэй зэрэгцүүлэн нум, сумаа тавьсан байна. Үзлэг хийгч нум сумны чанар байдлыг шалгах ба ирүүл нум сум бүрээс шалгалтын харвалтыг “бумбук” нэртэй байнд гурван зайнаас үйлдэнэ. Эхний зай арван нумын зайтай (10 нумын зай нь 10 саженьтай) тэнцэнэ. Хоёр дохь зай 15-н нум, гурав дахь зай хамгийн хол буюу 30 нумын зайтай тэнцдэг ба эхнийхэд 1, хоёр дохь зайд 2, гурав дахь зайд 3 бай байрлуулдаг. Бумбук гэж нэрлэдэг бай нь малын арьсаар хийсэн хүний толгойн хэмжээ, хэлбэртэй бөгөөд нэг их өндөр биш багананд өлгөдөг. Харвалтыг явганаас ба морины явдал дундаас үйлддэг.

Мэргэн, сайн харвасан цагдааг ирүүл шахмал цай болон боодол хятад дүнсээр шагнадаг ба нэг сум л байнд оноогүй бол шийтгэдэг байсан. Шагнал, шийтгэл хоёр хоорондоо асар их зөрүүтэй бөгөөд оноогүйн төлөө

гурван настай үхрээр торгож, тэр дор нь 50 удаа ташуурддаг байв. Сахилгын зөрчлийн төлөөх шийтгэлийг занги оногдуулах ба хууль ёсны тушаал шаардлагыг биелүүлээгүй бол цагдааг нэг мориор торгож, 15 удаа ташуурддаг байв. Гэхдээ ийм тохиолдол маш ховор гарах бөгөөд занги, цагдаа нарын хооронд хамгийн нөхөрсөг, хүнлэг харьцаа тогтсон байх ба цагдаа хэзээч зангийг ахлах даргаа гэж хүндэлдэг. Ерөнхийдөө харуул занги, цагдаа нарын алба, амьдрал, үүрэг манай казакуудын суурин, тэдний аж амьдралтай яг адил юм. Харуул болгон дээр дуган байх ба тэнд байнга суудаг ламгүй бөгөөд харуулын цагдаа нар ламын үүргийг мөн гүйцэтгэдэг.

Харуул занги, харуулын цагдаа нарын албан тушаалын ялгагдах онцлог, онцлох тэмдэг нь занги малгайн орой дээрээ цэнхэр өнгийн шилэн жинстэй бол хүндийнх цагаан өнгөтэй байдаг байсан.

Харуулууд манай орос винтов буутай ч түүнийг хүнд биш зөвхөн ан агнахад л зориулдаг байсныг онцгойлон тэмдэглэж байна. Бэлтэс харуулын хариуцсан хэсгийг бид 6 цагийн хугацаанд туулсан бөгөөд энэ нь 24 версть гэж ойлгож болох ба мориор нэг цаг явах газрыг 4 версть гэж тооцдог болой” гэжээ¹⁵.

Оросын судлаачдын гярхай ажиглалтын үр дүнд Манж Чин улсын үеийн монголын хилийн харуулын алба, ахуй амьдрал гээд хүний нөөцийн бүхий л асуудал тэнд байсан, тэдгээрийг хэрхэн шийдвэрлэж байсныг тодорхой

¹⁵ Дубров Я. П. “Поездка в Монголию”. 1884. Иркутск., Типография Н.Н.Синицын. С. 24-31

мэдэх боломж тохиож байна.

Энэ жишээг бид өөрсдийгөө гадны хүний нүдээр харахад ямар байсныг олж харахад сонин болов уу? гэж сонгосон юм.

Олноо өргөгдсөн Богд Хаант Монгол Улсын үеийн хил хамгаалт (1911-1920 он).

Богд хаант Монгол Улсын үед хил хязгаарыг орон нутгийн тогтолцоогоор төвлөрсөн удирдлага бүхий хошуу нутгийн хамгаалалтанд тулгуурласан хилийн харуулын хүчээр хамгаалж байв.

Дотоод цэргийн хэргийг бүгд захиран шийтгэгч яамнаас 1911 оны 12 дугаар сарын 28-нд аймгуудын чуулган дарга, туслах жанжин нарт тушаахдаа "Монголчууд урьд Чин улсын төрийг дагаж явах цагт Орос, Монгол хоёр улсын нутгийн хилийн наад захаар 4 аймгаас харуул хэмээх түшмэл цэрэг үлэмжийг гаргаж, тэдэнд нутаг олгож сэргийлүүлэн суулгажээ. Одоо монголчууд нэгэнт тусгаар улс болж тулгар төр байгуулж Орос улстай найрамдыг зузаатгахаа илтгэжээ. Иймээс 4 аймгаас тэгшээр гаргаж суулгасан харуул цэрэг, түшмэл бүгд 980 өрх, товчлон захирах түшмэл 14, дааж захиарх засаг 4, бүгд захирах засаг 2, эднийг бүрэн татаж буцааж түшмэл цэргүүдийн харгалзаж суусан хил, овоо нутгийг хоосноор үл орхиж болох тул Хиагтын 2 этгээд 47 харуулаас харуул тутам хошоод өрх цэргийг хэвээр үлдээж уг хил, овоо нутгийг харгалзан цагдаж суулган мөн үлдэх 94 цэргийг захирахад аймаг бүрээс нижгээд түшмэл гаргаж хуучин ёсоор баримтлан захирч байхаар тогтоов"

гэжээ.¹⁶

Харуулууд нь Манжийн үеэс уламжлагдан ирсэн уналганд хэрэглэж ирсэн албаны мориноос бусад төрлийн хангалт байсангүй, тэд хил орчмын орон нутгийн ард иргэдийн адил амьдрал ахуйгаа залгуулж ирсэн.

Цэргийн хэргийг бүгд захиран шийтгэгч яамны хууль зүйн бичигт"... Гийслэл хүрээний газраас монголын зах хязгаарыг батлан хамгаалахаар гаргасан цэргүүдийг бүрнээ хуваан хороо зохиож 200 цэргийг нэгэн хороо... 10 цэрэг тутамд аравны дарга нижгээд, 50 цэрэг тутамд ангийн дарга нижгээд, хороо тутамд хорооны дарга нижгээдийг тус тус байгуулна" гэж заасан байдаг¹⁷.

1912 оны өвлийн сүүл сарын 26-нд зүүн өмнө зүгийн цэргийг захирах жанжнаар Манлайбаатар Дамдинсүрэнг тохоон томилсон байна.

Харуулын хүмүүс орон нутгийн ард иргэдийг оршин суугаа газраас нь өөр нутаг орон руу явуулж тэдэнд төвөг чирэгдэл учруулахгүй байх, ард түмний сүсэг бишрэлийг хүндэтгэх, сэтгэл санааг нь засахын тулд харуул бүрийн дэргэд жижиг сүм, дуган байгуулж, занги, хилийн харуулууд болон харуулын ойр орчмын олон түмнийг сүм дуганы хурал, шашны зан үйлийн ажиллагаанд хамруулж, хамтран ажилладаг байжээ.

Энэ бүгдээс харахад хилийн харуулууд орон нутгийн иргэдтэй нягт харилцан ажилладаг, сэтгэл зүйн асуудлыг нь хариуцдаг байжээ. Харуулын хүн хүчний аливаа асуудалд төрөөс иэхэд анхаарч байсан түүхэн уламжлалын жишээг эндээс харж

¹⁶ МУТТА. Ф-А-179. Хн-26

¹⁷ МУТТА. Ф-А-30. Хн-150

болохоор байна.

Богд Хаант Улсын түшмэдийн тухай хуулинд төрд ажиллах хүнийг сонгохдоо дөрвөн болзол тавьж байсан нь түүхэнд тэмдэглэгдсэн байдаг. Үүнд: шунал үгүй, долигонуур зангүй, эрдэм чадал төгс, нас идэр тэнхлүүн байх гэж заасан байдаг бөгөөд утга агуулгын хувьд маш чухал заалттай хууль байжээ.

Ардын хувьсгалын эхэн үеийн хил хамгаалт (1921-1933 он).

Ардын хувьсгал ялсны дараагаар хил хязгаарыг илбэн тохинуулах асуудал төрийн бодлогын чухал асуудал болж, “Ардын засгийн газар тухайн үед хамгийн нарийн төвөгтэй байсан зүүн ба хойд, өмнө, баруун өмнө, баруун хязгаарыг тохинуулж хамгаалах арга хэмжээг яаравчлан авсан байна. Хилийн цэрэг 50 жил. УБ., 1993.

Дорнод хязгаарт Г.Бумцэнд, Цэцэн хан аймагт М.Дугаржав, Зүүн хязгаарт Гэлэгсэнгэ, баруун хязгаарт Ц.Хасбаатар, Баруун өмнө хязгаарт Балжинням, Ховдын хязгаарт С.Магсаржав нарыг томилон цэрэглэн хөдөлгөж хязгаар нутгийг хамгаалах цэргийг суулгажээ. 1922 оны 4 дүгээр сараас хил хязгаарыг сэргийлэн хамгаалж буй цэргийн ангиудын хамгаалж буй хэсгээс бусдыг харуулын цагдаагаар сэргийлэн хамгаалах болж, “Монгол Улсын хил хязгаарыг хэрхэн хамгаалах тухай төлөвлөсөн дүрэм”-ийг бий болгожээ.

1922 оны 7 дугаар сард Засгийн газрын 28-р хурлаар Дотоодыг хамгаалах газар байгуулж, даргаар нь Д.Балдандоржийг томилжээ. 1923 онд харьяанд нь Цэргийн бөгөөд Хязгаарын

хэлтсийг байгуулсан ба мөн хэлтсийн дагаж мөрдөх дүрмийг нь 1925 оны 4 дүгээр сарын 23-нд баталсан.

1928 онд “Гадаад улсуудтай зах нийлсэн олон аймаг хошуудын хил хязгаараар суулгасан цагдаа нарын түр дагаж явах дүрэм”-ийг баталсан нь анхны хүний нөөцийн дүрэм гэж үзэж болох юм.

ДХГ-ын цэргийн бөгөөд хязгаарын хэлтсийн 1926 оны 5 дугаар сарын 1-ний өдрийн тушаалаар 6 анги, 28 комендатыг байгуулсан. Эдгээр анги комендатыг анх байгуулахдаа аль аймаг, хошууны нутагт хамаарч байна тэр харьяаллаар нь орон сууц, уналга, буу зэвсгээр хангадаг байжээ.

Хилийн шинэ харуулуудыг байгуулж эхэлсэн бөгөөд харуулын даргаар өмнө нь алба хаасан хуучин цэрэг байсан, буу зэвсэг эзэмшиж чадах, бие эрүүл, хилийн албанд тэнцэх хүмүүсийг шалгаруулан авч байх журам тогтоон хэрэгжүүлжээ. Тухайн үеийн харуулын анги, комендантын бүрэлдэхүүний хангалт, цалин харьцангуй өндөр байсан байдаг. Тухайлбал, буу зэвсгээс гадна морь, тэмээ уналга, гэр, хүнсний зүйлийг нормоор, аргал түлшийг хошууд дааж, хувцсыг өөрсдөө хариуцдаг байжээ. Товчлох ангийг тэргүүлэх төлөөлөгч-110 төг, бусад ангийг тэргүүлэх төлөөлөгч-95 төг, туслах төлөөлөгч комендант нар-70 төг, комендант нарын туслах-60 төг, зарлага ажлын хүмүүс-20 төг, цагдаа нар-40-50 төгрөгийн цалин авдаг байжээ.

Мөн Ардын Хувьсгалын үед 1923 оны 3 дугаар сарын 22-ны өдөр батлагдсан “Нутгийн Захиргааны Дүрэм”-д төр засгийн эрхийг

хэрэгжүүлэх албан тушаалтны 4 шалгуурыг заахдаа: ард олны зовлон зүдгүүрийг нэвтэрхий мэдэх, амиа бодох биш ард олны тусыг бодох, аливаа буруу зүйлд холбогдохгүй цэвэр шударга байх, өөрийн хариуцсан засаг төрийн ажил албыг магадаар бүтээж чадах...хэмээн заасан байдаг.

1930 оны 09 дүгээр сарын 15-нд Засгийн газрын хэрэг эрхлэх товчоо “Харуулын цагдааг бэхжүүлэх тухай” 57 дугаар тогтоол гаргасан бөгөөд мөн 10 дугаар сарын 02 –ны өдрийн 02 тоот тогтоолоор харуулын цагдаа нарт ялгах тэмдэг хэрэглүүлж эхэлсэн бөгөөд энэ нь цэргийн цолны анхдагч үүсэл байжээ гэж дүгнэж болохоор байна.

1921-1933 он хүртлэх энэ хугацаанд Засгийн газар, Төв хорооноос хил хамгаалалтын хүний нөөцийг бэхжүүлэх талаар 14 тогтоол, тушаал шийдвэр гаргасан байна¹⁸.

1933-1950 он бол орчин үеийн Хилийн цэрэг байгуулагдсан үе.

БНМАУ-ын Засгийн газар хил хязгаарыг сэргийлэн хамгаалж байсан цагдаа харуулуудыг татан буулгаж, төрөл мэргэжлийн цэргийн хүчээр хил хамгаалалтыг явуулах болж, хилийн отряд, комендатур, заставаудыг олноор байгуулж, улсын хил хамгаалалт бэхжиж эхэлсэн үе юм.

1939 оны 01 дүгээр сарын 15-ны өдөр БНМАУ-ын Дотоод Явдлын Яамнаас “Шинэ хүчний хэлтсийн үйл ажиллагааг журамлан, ажлыг эрчимжүүлэх тухай” тушаал гаргасан нь боловсон хүчний асуудалд онцгой анхаарсан, хүний нөөцийн удирдлагын

тухай анх тусгасан ач холбогдолтой тушаал болсон байна.

1930-аадоныдундүеэсзах хязгаарын сумдад улсын хил хамгаалалтад туслах сайн дурын үүсгэл санаачлага гарч, хилчдэд туслах болсон нь хүн хүч хэрэгсэлд өөрчлөлт орсон онцлог үе юм.

Энэ үеийн ХХБ-ын хүний нөөцөд гарсан ихээхэн өөрчлөлт нь 1939 оны Халх голын дайн, 1945 оны Чөлөөлөх дайн, 1948 оны Баруун хилийн тулгаралт, 1930-аад оны их хэлмэгдүүлэлт зэрэгтэй нягт холбогддог.

1938-1940 онуудад Хязгаарын ба Дотоодын цэргийг удирдах газар, түүний харьяа отряд, ангиудын удирдлагуудыг шат дараалан барьж, хатуу эрүү шүүлт тулган, жирийн цэргээс газрын дарга хүртэл 370 гаруй хүнийг хилс хэрэг тулган шийтгэж байсан нь

Хилийн цэргийн хүний нөөцөд бодит хохирол учруулсан хар жилүүд байжээ. Эдгээрийн тал хувь нь даргалах бүрэлдэхүүн, 190 нь жагсаалын дарга, салааны туслах, тасгийн дарга, пулеметын наводчик, агаарын зенитын бууны дарга, түгээгч, номын багш, жолооч, сувилагч, хилчин, мөнгөний нярав нар байжээ¹⁹.

Тухайн үед Хилийн Цэргийг хэлтэс, газар байхад нь даргалж байсан Эрдэнэцогтын Намсрай, Сэржмядагийн Цэнд, Анжилын Бүрэн, Очирын Дашчарви, Дэндэвийн Гомбо, Готовын Дамба, Баянгийн Аримнийсүрэн, штабын дарга асан Жанцангийн

¹⁸ Лувсанбалдан Э. Монгол Улсын хил хамгаалалтад холбогдох тогтоол, шийдвэр. 1921-1944он. I дэвтэр. УБ., 1995. I дэх тал.

¹⁹ Алтангэрэл Ч. Монгол Улсын хил хамгаалалтын түүхэн тэмдэглэл. УБ., 1993. 187 дахь тал.

Намсрай, улс төр, сурган боловсруулах хэлтсийн дарга Шиндэгийн Самдан, Цогт-Очир, Лувсаннямын Осорбазар, Бат-Очир зэрэг хилийн цэргийн нэрт зүтгэлтнүүд хэлмэгдэн цаазлуулснаар гадаад, дотоодод улсын асар их зардлаар, он удаан жил бэлтгэгдсэн мэдлэг, дадлага туршлагатай олон ажилтнууд устгагдаж, хүний нөөцөд олон жилийн уршигтай, ихээхэн хохирол учирч байжээ.

Баригдсан хүмүүсийн тоогоор отряд бүр харилцан адилгүй ч Тамсагийн отрядоос 142, Халх голын отрядоос 63, Хэрлэнгийн отрядоос 51, Сангийн далайн отрядоос 39, Дарьгангийн отрядоос 15 хүн баригдсан нь Дорнод, зүүн талын отрядиудаас олон хүн баригдсан байна²⁰.

Хэлмэгдлийн ид үед буюу 1937 оны 11 дүгээрсардмаршал Х.Чойбалсангийн 221 тоот тушаал гарч, “Эсэргүү байгууллагад элсэгдсэн цэргийн албан хаагчид өөрсдөө буруугаа хүлээж биеэ илчлэн хэлбэл ял зэмлэлд оруулахгүй өршөөл үзүүлнэ” гэж НТХ, СнЗ-ийн нэрийн өмнөөс мэдэгдсэн нь хилчдийг ихээр хэлмэгдүүлэхэд нэрмээс болсон.

Баруун хязгаарт үүрэлсэн дээрэмчдийг бут цохиход хилийн 5 дугаар отряд, Ховдын 4 дүгээр морьт хороо ихээхэн үүрэг гүйцэтгэсэн.

1934-1950 онуудад явагдсан Баруун хилийн зэвсэгт халдлага, байлдааны ажиллагааны үед 166 хилчин офицер, ахлагч, байлдагч амь үрэгдсэн байдаг²¹.

Улсын Бага Хурлын дэргэдэх Тэтгэврийн комиссын 1939 оны

²⁰ Алтангэрэл Ч. Монгол Улсын хил хамгаалалтын түүхэн тэмдэглэл. УБ., 1993. 188 дахь тал.

²¹ Даваадорж Н. Эх орны төлөө. УБ., 2018. 304-312 дахь тал.

дөрөвдүгээр хурлаас Эх орны төлөө шударга үнэнчээр байлдан тэмцэж амь үрэгдэгсдийн ар гэрт тэтгэвэр тогтоохдоо Ховд аймаг Буянт сум, хөрөнгө бод 50, ам бүл 6, Батын Галсангийн ар гэрт 1100 төгрөг, Увс аймгийн Зүүнхангай сум, бод 3, ам бүл 2, Хуушангийн Дашдоржийн ар гэрт 1500 төгрөг, мөн аймаг Бөхмөрөн сум, бод 1, ам бүл 3, Бат-Очирын Жалбаагийн ар гэрт 1200 төгрөгийг нэг удаагийн буцалтгүй тусламж болгон олгож байжээ.

Баруун ба баруун өмнөд хилийг хамгаалахад ДЯЯ-наас ихэд анхаарч, харуул, заставуудын дотор улс төрийн ажлыг өргөн явуулах, хилчдийн санал сэтгэлийг судлах, урам зоригийг нэмэгдүүлэх, сонор сэрэмжийг дээшлүүлэх, сургалтыг сайжруулахад туслах, застав, комендатурыг хүн хүч, боловсон хүчнээр хангах, зөвлөх мэргэжилтэн ажиллуулах, ар талын хангалтыг сайжруулах, аж ахуй, санхүүгийн талаар бодитой туслалцаа үзүүлж байсан.

Халх голын дайн гарахын өмнөх үеийн онцлог нь Хилийн цэрэг эх орны дорнод хязгаарын хил хамгаалалтыг Ардын цэргээс хүлээж аваад удаагүй, 1938 оны 01 дүгээр сараас улсын хилийг өөрийн хүн хүчээр хамгаалж эхлээд байсан онцлогтой. Хилийн застав, отрядиудыг хил рүү ойртуулан байрлуулах, хүн хүчийг нэмэгдүүлэх зэрэг арга хэмжээнүүдийг авч хэрэгжүүлсэн хэдий ч, хэлмэгдүүлэлтийн хор уршиг хүний нөөцөд муу үр дагавраа үзүүлсээр байсан бөгөөд хилийн зарим хэсэгт цаг агаарын байдал хүндэрч, ихээхэн

цас орж хүндэрснээс уналгын агт морь төдийгүй хүн хүчний хувьд ч хохирол үзэх болжээ. Тухайлбал, дайны гол чиглэл болсон Эрс уулын заставт 1939 оны эхээр гэхэд 8 хилчин, 14 уналгын морьтой үлдээд байсан үе байна.

1939 оны Халх голын дайнд Хязгаарын цэргийн 24, 27, 31 дүгээр отрядууд оролцсон бөгөөд 27 дугаар отряд Халх голын адаг, Цагаан овооны чиглэлд, 31 дүгээр отряд Хэрлэнгийн урд талд, 24 дүгээр отряд фронтын гол хэсэгт Зөвлөлт-Монголын армитай хамтран ажиллажээ. Халх голын дайнд хилчдээсхүн амь үрэгдсэн болон шархаджээ. Халх голын дайнд хилчдийн гүйцэтгэсэн үүргийг төр засгаас өндрөөр үнэлж, 1939 онд ХЦ-ийн 7 дугаар заставыг, 1972 онд 6 дугаар заставыг Байлдааны гавьяаны улаан тугийн 1 дүгээр зэргийн одонгоор тус тус шагнаж, Баянхошууны заставыг БНМАУ-ын БХТ-ийн 1969 оны 8 дугаар сарын 18-ны зарлигаар Халх голын ялалтын 30 жилийн ойн нэрэмжит, 1979 онд 0198 дугаар ангийг (Халх голын отряд) хошой баатар, маршал Х.Чойбалсангийн нэрэмжит болгон, 1984 онд Байлдааны гавьяаны одонгоор шагнав. Хилийн 24 дүгээр отрядоос Байлдааны гавьяаны улаан тугийн одонгоор 67, Алтан гадас одонгоор 59, чекистийн хүндэт тэмдгээр 44 хүн шагнагдсаны дотор 7 дугаар заставын дарга П.Чогдон, 6 дугаар заставын дарга С.Төмөрбаатар, байлдагч Д.Гуулин, Н.Жамбаа, Э.Шийлэг нарт БНМАУ-ын баатар цол олгожээ²².

1945 оны чөлөөлөх дайнд Замын-Үүдээс Тарваган дахийн овоо хүртэл

улсын хил хамгаалж байсан 8 отряд улсын хилээ хамгаалахын зэрэгцээ байлдааны ажиллагаанд оролцсон юм. Энэ үеийн хүний нөөцийн асуудлын онцлог нь байлдааны ажиллагаатай жилүүд байсан учраас олон хүнийг албан тушаалд шинээр болон дэвшүүлэн томилсон, олон хүнийг төр засаг, байгууллагын шагналаар шагнасан тушаалууд гарч байснаараа өвөрмөц байна. Тухайлбал, УБХТ-ийн 1945 оны 10 дугаар сарын 4-ний 83, 1946 оны 2 дугаар сарын 5-ны 7, мөн оны 7 дугаар сарын 6-ны 47 дугаар тогтоолуудаар 330 хилчнийг төрийн одон медалуудаар шагнаж байжээ. Шагналын хажуугаар гэм буруутныг шийтгэх ажиллагаа ч хийгдэж эх орноосоо урвасан, оргон зайлсан 20 гаруй хилчин байсан этгээдүүдийг илрүүлэн шийтгэжээ.

1933 онд Дотоодыг хамгаалах газрын дарга Намсрайгаас Намын Төв хороо, Ардын Сайд нарын Зөвлөлд албан бичиг илгээж “Цаг үеийн нөхцөл байдлын зайлшгүй шаардлагаас Дотоодыг хамгаалах газрын харьяанд цэрэг, улс төрийн мэдлэг боловсролтой боловсон хүчин, дунд дарга нарыг бэлтгэх тусгай сургуультай болгож өгөхийг хүсчээ²³”

Намын Төв хороо, Ардын Сайд нарын Зөвлөл хянаж үзээд 1933 оны 7 дугаар сарын 6-ны өдрийн 8 дугаар тогтоолоор Дотоодыг хамгаалах газарт дунд сургууль байгуулахыг зөвшөөрчээ.

Энэ шийдвэрийг үндэслэн ДХГ-ын ерөнхий газрын 1933-12-1-ний өдрийн 450 дугаар тушаалаар Хязгаарын

²² Хилийн цэрэг 50 жил. УБ., 1983. 101 дэх тал.

²³ Жамьян Ж. НАХЯ-ны Цэргийн Дээд Сургуулийн түүхэн танилцуулга. УБ., 1984.

ба гүйцэтгэх ажилтан бэлтгэх түр курс байгуулагдаж, ДХГ, Хязгаарын цэрэгт мэргэжилтэй боловсон бэлтгэж эхэлжээ.

Энэ үед 1935 онд 64, 1936 онд 50, 1937 онд 42, 1938 онд 35, 1939 онд 41, 1940 онд 50 нийт 282 боловсон хүчин бэлтгэн гаргажээ. ДЯЯ-ны сайдын 1938-6-26-ны өдрийн 172 тоот тушаалаар Төв сургуулийг Хязгаарын ба Дотоодын цэргийн нэгдсэн сургууль болгон өөрчилж, хилийн заставын дарга, орлогч нарыг тусгай хөтөлбөрөөр сургаж байжээ. 1941 онд ДЯЯ-ны Хүн эмнэлгийн дунд сургуулийг 21 хүн, 1942 онд Яамны мал эмнэлгийн дунд сургуулийг 26 хүн төгсөж хилийн отряд, ангиудад хуваарилагдан томилогджээ. 1951 онд тус сургуулийг татан буулгасан²⁴.

Хязгаарын цэрэг тусгай мэргэжлийн боловсон хүчнээ мөн гадаадад ЗХУ-д 1938 оноос бэлтгэж ирсэн бөгөөд 1940 онд анхны төгсөлтөөр 24, 1943 онд 28, 1945 онд 27 хүн тус тус төгсчээ²⁵.

Энэ үеийн боловсон хүчний нэг онцлог нь нийт бие бүрэлдэхүүнийг шинэ үсэгт сургах, бичигтэн болгох ажил өрнөж байсан цаг бөгөөд тухайлбал, Хязгаарын цэргийн 20 дугаар отрядод 1942 онд ажиллаж байсан дарга нарын 80 гаруй хувь нь, цэргүүдийн 70 орчим хувь нь шинэ бичиг үсэгтэн болж байжээ²⁶.

Монгол Улсын хил хамгаалалтыг хүн хүчний хувьд бэхжүүлэх, томилох, шагнаж урамшуулах зэрэг боловсон

²⁴ Хүүжий Г., Г.Аюулгүй Г. ХХБ-ын хүний нөөцийн хөгжлийн түүхэн товчоон. УБ., 2016. 92 дахь тал.

²⁵ Тагнуулын Ерөнхий газрын тусгай архивын хэлтэс

²⁶ ХХЕГ-ын төв архив

хүчинтэй холбоотой тогтоол, тушаал шийдвэрийг 1933-1944 онуудад 58, 1945-1946 онд 27, 1947-1959 онуудад 39-ийг тус тус гаргаж байжээ²⁷.

Хилийн цэрэг татан буугдсан үе. 1950-1967 он. Эх орны дайн дуусч, улс түмний найрамдал хамтын ажиллагааны шинэ үе эхэлсэн бөгөөд Монгол Улс БНХАУ-тай 1950 оны 6 дугаар сард дипломат харилцаа тогтоож, эдийн засаг, соёлын талаар хамтран ажиллах хэлэлцээр байгуулсан нь хил хязгаарын тайван байх нөхцөлийг бүрдүүлсэн.

Хөгжин бэхжиж байсан Хязгаарын цэргээ найрамдалт хөршүүдтэй болсон, улс орны дотоод, гадаад байдал бэхжсэн учир улсын хил хамгаалалтын хүч хэрэгсэлд их хөрөнгө зарах шаардлагагүй хэмээн үзэн, 1951-1953 онуудад өмнөд хилийн 10570 хүний бүрэлдэхүүнтэй, 12 отряд, шугамын 30 суман, 135 заставаас хилийн 4 отряд, 1 тусгай суман үлдээж, тэдгээрийн 80 хувийг цомхотгосон ба улсын хилийг бага хүчээр хамгаалж эхэлсэн²⁸.

Хилийн цэрэг татан буугдаж оронд нь үлдсэн 213 хүний бүрэлдэхүүнтэй, хилийн 10 пункт нь хилийн цэргийн үндсэн нэгж болж тус бүрдээ офицер, ахлагч 3, хугацаат албаны түрүүч, байлдагч 9, бүгд 12 хүн, зэвсэглэлийн хувьд гар буу 3, винтов 9, уналгын хувьд жагсаалын морь буюу тэмээ 36-

²⁷ Лувсанбалдан Э. Монгол Улсын хил хамгаалалтад холбогдох тогтоол, шийдвэр. 1921-1944 он. I дэвтэр. УБ., 1995. I дэх тал. 1945-1946 он. II дэвтэр. УБ., 1996. I дэх тал. 1947-1951 он. III дэвтэр. УБ., 1997. 1952-1958 он. IV дэвтэр. УБ., 1998. I дэх тал.

²⁸ Алтангэрэл Ч. Монгол Улсын хил хамгаалалтын түүхэн тэмдэглэл. УБ., 1993 он. 280 дахь тал.

тай үүрэг гүйцэтгэж байсан. Өмнөд хилийн 4600 км хэсгийг 100 гаруйхан хүн хамгаалах болов.

Энэ үед боловсон хүчинтэй холбогдон гарсан онцлог ач холбогдолтой тушаал, заавар бол ДЯЯ-ны сайдын 1953 оны 11 дүгээр сарын 24-ний өдрийн 1196 тоот тушаал бөгөөд хилийн комиссар төлөөлөгч нарын ажлын тухай түр зааврыг баталсан нь хилийн комиссар болон хилийн пунктүүдийн ажлаа явуулах анхны эрх зүйн акт болсон.

ЗХУ-ын Хилийн цэргийн командын дээд сургуулийг 1961 онд 15, 1963 онд 15, 1964 онд 15 хүн төгсчээ.

Монгол Улсын хил хамгаалалтыг хүн хүчний хувьд бэхжүүлэх, томилох, шагнаж урамшуулах зэрэг боловсон хүчинтэй холбоотой тогтоол, тушаал шийдвэрийг 1959-1966 онуудад 30-ыг тус тус гарган мөрдөж байжээ²⁹.

Хилийн цэрэг дахин байгуулагдаж бэхжсэн үе. 1967-1990 он.

1960-аад оноос эхэлсэн Зөвлөлт-Хятадын харилцааны хямрал Монголд нөлөөлж Монгол-Хятадыг харилцаа тасарч, хилийн будлиан удаа дараа үүсэх болж Монгол Улсын аюулгүй байдалд заналхийлж эхэлсэн учир БНМАУ-ын төр засаг 1966 оноос хил хамгаалалтын асуудлыг улс орны хэмжээнд буюу стратегийн түвшинд авч үзэж эхэлсэн бөгөөд 1967 онд НАХЯ-ны Хязгаарын ба ДЦХЭГ-ыг байгуулж, өмнөд хилд 1967-1972 онуудад 2 комендатур, 16 заставыг шинээр байгуулан хил хамгаалтанд шилжүүлсэн бөгөөд боловсон хүчнийг

сургаж бэлтгэх талаар ЗСБНХУ-ын Хилийн цэрэгтэй хамтран ихээхэн арга хэмжээг авч хэрэгжүүлсэн³⁰.

Тухайн үед хилийн хамгаалалтын асуудлыг МАХН-ын Төв Хороо, СнЗ-ийн тогтоолыг үндэслэн НАХЯ-ны сайдын тушаалаар ажил хэрэг болгодог журамтай байсан.

1972 оны 6 дугаар сарын 3-нд СнЗ-өөс “Хилийн цэргийг бэхжүүлэх зарим арга хэмжээний тухай” тогтоол гаргаж Дорнод, Баян-Өлгий аймагт хилийн комендатур байгуулахыг ХЦ-т даалгажээ. 1973 оны 2 дугаар сарын 19-нд СнЗ-өөс “Өмнө зүгийн хилийн хамгаалалтыг бэхжүүлэх зарим арга хэмжээний тухай” 42 дугаар тогтоол гаргаж, хилийн зарим застав, барилгын батальон, холбооны ротыг нэмэгдүүлэн, шинээр анги 3, застав 25, комендатур, инженер-сапер, барилга засварын рот, бага даргын сургууль байгуулж, 1973-1977 онд ЗХУ-ын Хилийн цэргийн дээд сургуульд 20, дунд сургуульд 80 хүнийг жил бүр явуулж сургах, ХЦ-ийн аж ахуйг бэхжүүлэх зэрэг арга хэмжээг авч хэрэгжүүлжээ.

1974 онд СнЗ-ийн 287 дугаар тогтоол гарч Цэргийн тусгай дунд сургуулийг байгуулсан. 1977 онд 38, 1980 онд 25, 1981 онд 44, 1982 онд 40, 1983 онд 45 бүгд 192 офицер боловсон хүчнийг бэлтгэн төгсгөжээ.

БНМАУ-ын СнЗөвлөлийн 1982 оны 7 дугаар сарын 26-ны өдрийн 241 дүгээр тогтоолор НАХЯ-ны Цэргийн дээд сургуулийг байгуулж, 1985 онд 85, 1986 онд 104, 1987 онд 114, 1989 онд 108, 1990 онд 50 (команд-22, улс төр-

²⁹ Лувсанбалдан Э. Монгол Улсын хил хамгаалалтад холбогдох тогтоол, шийдвэр. 1959-1969.V дэвтэр. УБ., 1999. 1 дэх тал

³⁰ Бат-Эрдэнэ Б. Төрөөс хилийн талаар баримтлах бодлогыг судалсан нь. Докторын диссертаци. УБ., 2003. 113 дахь тал.

28) бүгд 565 офицер, боловсон хүчинг бэлтгэн гаргажээ.

ЗХУ-д 1990 он хүртэл 20 удаагийн төгсөлтөөр 350 дээд боловсролтой хилчин офицерыг бэлтгэсэн байна.

Голицины Хилийн цэргийн улс төрийн дээд сургуулийг 1972-1992 онуудад 17 удаагийн төгсөлтөөр нийт 136 офицер суралцан төгсжээ³¹.

1981 онд СнЗ-ийн “Улсын хилийн хамгаалалтыг бэхжүүлэх арга хэмжээний тухай” 22 дүгээр тогтоол гарч, ЗХУ-ын цэргийн дунд, дээд сургуульд бэлтгэх мэргэжлийн боловсон хүчний тоог нэмэгдүүлэх, БХЯ-ны шугамаар гадаад, дотоодын цэргийн дунд, дээд сургууль төгсөгчдийн 15%-ыг хилийн цэрэгт шилжүүлэн өгөх, Дорноговь, Өмнөговь аймгийн зарим отрядыг ерөнхий боловсролын дунд сургуультай болгов.

1973 онд анхны хилийн тухай хууль батлагдсан нь энэ үеийн онцлох үйл явдлуудын нэг болсон. Өөрийн хуультай болсон нь Хилийн цэргийн аливаа асуудал хууль, эрх зүйн хүрээнд шийдвэрлэгдээд явах боломжтой болсон явдал юм. Энэ үед хилийн цэргийн бие бүрэлдэхүүний 80% нь улсын хил дээр үүрэг гүйцэтгэж байсны дийлэнх нь өмнөд хил дээр төвлөрч байсан онцлогтой. 1980-аад оны дунд үе гэхэд ангийн удирдлага 100% академи төгсөгчид, салбарын захирагч нарын 80 орчим хувь нь цэргийн дунд, дээд сургууль төгсөгчид болсон байжээ. Офицеруудын 66% нь 40 хүртэл насны, 80 гаруй хувийг нь мэргэжлийн боловсон хүчин эзэлж

байв. Хугацаат цэргийн албан хаагчид, хилийн заставын офицер, ахлагчид 100% орон сууцаар хангагдаж, отрядын төв, Улаанбаатар гарнизоны ихэнхи офицер, улирагсад орон сууцаар хангагдсан үе байлаа.

Офицер, улирагсад, ажилчин албан хаагчдын цалинг бололцоотой хэмжээгээр нэмэгдүүлж, дээр нь удаан жил алба хаасны 5-30%, байгаль, цаг уурын нөлөөллийг харгалзан хилийн 10-35%-ийн нэмэгдлийг үндсэн цалин дээр нэмэн олгож, хилийн цэрэгт алба хаасан 1 жилийг 1 жил 3 сараар тооцдог болж, ээлжийн амралт дээр 5-10 хоногийн нэмэгдэл амралт олгон, амралтаар хилийн цэргийн онгоцоор Улаанбаатарт ирэх буцах зардлын нэг талыг хөнгөвчлөх зэрэг хилчдийн нийгмийн асуудлыг шийдвэрлэх чиглэлийн олон арга хэмжээг авч хэрэгжүүлж байжээ.

Гэр бүлийн хүмүүсийг ажлын байртай болгохын тулд анги, салбаруудад орон тоог хүрэлцэх хэмжээгээр бий болгож, ажиллаагүй тохиолдолд, улсад тасралтгүй ажилласанд тооцон, хүүхдүүдийг нь сургууль, цэцэрлэг, яслид хамруулах, эмнэлэг, худалдаа, соёлын үйлчилгээг хүртээмжтэй болгох ажлуудыг тасралтгүй хэрэгжүүлж иржээ.

Энэ үед, 1967-1991 онуудад хилийн цэргийн удирдах боловсон хүчнийг бэлтгэх, сургах, албан дээр нь дадлагажуулахад, хил хамгаалалтад шинээр нэвтэрч буй зэвсэг техникийг хил хамгаалалтад бүтээлчээр нэвтрүүлэхэд Зөвлөлтийн хилийн цэргийн зөвлөх мэргэжилтнүүд ихээхэн үүрэг гүйцэтгэсэн байдаг.

³¹ Хүүжий Г., Аюулгүй Г. ХХБ-ын хүний нөөцийн хөгжлийн түүхэн товчоон. УБ., 2016. 54 дахь тал.

Төр засгаас улсын хил хамгаалах үйлст амь биеэ зориулсан алдартнууд, хамт олны амжилт бүтээл, гавьяаг үнэлэн ХЦ-ийн олон анги, салбарыг баатрууд, алдартнуудын нэрэмжит болгох, одон тэмдгээр шагнах болон 8 хилчинд БНМАУ-ын баатар хэмээх эрхэм хүндэт алдар цолыг олгосон байдаг.

Энэ хугацаанд 7604 хилчин төрийн дээд шагнал одон медиалаар шагнагдахын зэрэгцээ 1978 онд МХЗЭ-ийн Төв Хорооноос буй болгосон “Хилчний алдар” медалиар олон арван застав хамт олон, 500 хилчин, СнЗ-ийн 347 дугаар тогтоолоор 1982 онд буй болсон “Хүндэт хилчин” тэмдгээр 120 хүн, мөн “Онц хилчин” тэмдгээр 2000 хүн шагнагдсан байна.

Хилийн цэргийг боловсон хүчин болон бүх талаар бэхжүүлэхэд тэр үеийн хилийн цагийн байдал болох 1967 оноос эхлэн Монгол-Хятадын харилцаа эрс муудсан үе, 1979 онд тухайн үеийн Хятадын эрх баригчид Вьетнам улсад довтолсон түрэмгийлэл ихэд нөлөөлсөн байдаг.

Энэ үеийг “Хүйтэн дайн”-ы үе гэж нэрлэдэг бөгөөд хилчид яг л дайны өмнөх үеийнх шиг байдалд бие бялдар, сэтгэл зүйн, албаны ихээхэн ачаалалтай алба хаан ажилладаг байсныг тооцон, төр засгаас Хүйтэн дайны үед алба хаасан хилчдийн нийгмийн асуудлыг шийдвэрлэх талаар тэр үеийн олон ахмад хилчид санал бодлоо илэрхийлсэн байдаг бөгөөд энэ асуудлыг цогцоор нь авч үзэн шийдвэрлэхийг хурандаа Д.Бухбатын “Хүйтэн дайны үеийн ахмад хилчдийн нийгмийн асуудал” нэртэй асуудал

дэвшүүлсэн өгүүллэгт тодорхой дурьдсан байдаг³².

Монгол Улсын хил хамгаалалтыг хүн хүчний хувьд бэхжүүлэх, томилох, шагнаж урамшуулах зэрэг боловсон хүчинтэй холбоотой тогтоол, тушаал шийдвэрийг 1967-1990 онуудад 99-ийг тус тус гаргаж байжээ³³.

Нийгмийн шилжилтийн үеийн Хилийн цэрэг. 1990-2000 он.

1990 онд НАХЯ татан буугдаж, УАБХЕГ байгуулагдан, түүний харьяанд Хилийн цэрэг үйл ажиллагаагаа явуулж эхэлсэн. 1993 онд Хилийн тухай хууль батлагдаж, ХЦУГ-ыг байгуулан, 1996 он хүртэл Засгийн газрын дэд бүтцийн байгууллага болсон. 1996-2000 он хүртэл БХЯ-ны харьяа Засгийн газрын тохируулагч агентлаг болсон.

Нийгэм, улс төр, эдийн засгийн ихээхэн өөрчлөлт гарсан шилжилтийн энэ жилүүдэд ХХБ-ын боловсон хүчний 4/1 хувь нь хилийн цэргээс өөрийн хүсэлтээр гарсан судалгаа байдаг³⁴.

1990-1996 онуудад дотоод, гадаадын дээд сургууль төгссөн мэргэжлийн боловсон хүчнээс 1303 офицер янз бүрийн шалтгаанаар халагдсан нь хилийн застав, отрядын даргалах бүрэлдэхүүний тоо болон чанарт ихээхэн муугаар нөлөөлсөн байна.

1997 оны байдлаар ХЦ-ийн бие бүрэлдэхүүний хангалт 66.4-81.1

³² Хил судлал сэтгүүл. УБ., 2016 он. №1-2. 75-79 дэх тал.

³³ Лувсанбалдан Э. Монгол Улсын хил хамгаалалтад холбогдох тогтоол, шийдвэр. 1969-1973 он. I дэвтэр. УБ., 1995. 1 дэх тал, 1974-1977 он. II дэвтэр. УБ., 1996. 1 дэх тал, 1978-2002 он. III дэвтэр. УБ., 1997. 1 дэх тал.

³⁴ Хүүжий Г., Аюулгүй Г. ХХБ-ын хүний нөөцийн хөгжлийн түүхэн товчоон. УБ., 2016. 54 дахь тал.

хувь, үүнээс офицер 81.1 хувь, ахлагч 66.4 хувь, ХЦАА 76.5 хувьтай байсан бөгөөд нэг хилийн отряд дунджаар 65–70 хувийн нөхөн хангалттай байгаагаас хамгаалалтын нягтрал 30-35 хувиар буурч хилчдийн ачаалал төдий хэмжээгээр нэмэгдэж байв.

1990-1996 онуудад дотоод гадаадын сургууль төгссөн мэргэжлийн боловсон хүчнүүдээс олон офицер янз бүрийн шалтгаанаар халагдсан нь хилийн застав, отрядын даргалах бүрэлдэхүүний тоо, чанарт муугаар нөлөөлжээ. Зөвхөн Баян-Өлгий аймаг дахь Хилийн 0165-р ангиас 48 офицер, ахлагч албаа хаян Казахстан нүүсэн нь хил хамгаалалт, албаны бэлэн байдалд ноцтой хохирол учруулж байжээ.

1997 оны 1-р улирлын байдлаар ХЦ-ийн офицерийн бүрэлдэхүүний 48.6 хувийг дээд, 28.9 хувийг тусгай дунд, 16.2 хувийг бүрэн дунд боловсролтой хүмүүс эзэлж байлаа.

1997 оныг 1990 онтой харьцуулахад офицерийн бүрэлдэхүүнээс дээд боловсролтой хүмүүс 13.4 хувиар, тусгай дунд боловсролтой хүмүүс 3.4 хувиар тус тус буурсан байна³⁵.

ХЦ-ийн бие бүрэлдэхүүний 23.1 хувь нь ХЦУГ, төвийн үйлчилгээ, хангалтын анги салбарт, 25.3 хувь нь хилийн хорооны төвд байхад дөнгөж 51.6 хувь нь хилийн суман, харуулд үүрэг гүйцэтгэж байгаа нь хилийн цэргийн удирдлага, үйлчилгээ, хангалтын салбарын болон хилийн хорооны төвд ажиллагсдын орон тоо нь жинхэнэ хилээ манаж байгаа бүрэлдэхүүнтэй харьцуулахад нүсэрдсэн болохыг харуулж байлаа.

1997 оны 5-р сарын байдлаар Хилийн 31-р хорооны бие бүрэлдэхүүний хангалт 78 хувьтай, үүнээс офицер 84 хувь, ахлагч 50 хувь, ХЦАА 82 хувьтай байсан бөгөөд хилийн заставуудын офицерийн хангалт 90 хувь, ахлагчийнх 73 хувь, хугацаат цэргийн хангалт 30 хувьтай байсан байна. Мөн офицер бүрэлдэхүүний 59 хувь дээд, 16 хувь дунд, 13 хувь нь курс төгсөгчид байгаа бөгөөд 12 хувь нь бүрэн дунд боловсролтой хүмүүс байжээ. Мөн отрядын ахлагч нарын 2.1 хувь нь дээд, 6.5 хувь нь тусгай дунд, 44.5 хувь нь бүрэн дунд болон боловсролгүй хүмүүс эзэлж байжээ. Тэдгээрээс зөвхөн 23.9 хувь нь ахлагчийн курс төгссөн байлаа³⁶.

Нийгмийн тогтолцоо өөрчлөгдсөнөөс улсын хилээ эргэн тойронд нь бүрэн хамгаалах асуудал хүн хүч, хөрөнгө төсвийн хязгаарлагдмал нөхцөлд явагдах болсон. Мэргэжлийн боловсон хүчнээ дотоотод бэлтгэх болон ахлагч бүрэлдэхүүнээс офицерийг давтан бэлтгэх курсээр бэлтгэх болов. АИХ-ын депутатаар 5 ангийн захиаргч сонгогдож, 1992 онд шинэ үндсэн хуулийг батлалцсан ба ХЦ-ийн штабын дарга хурандаа Д.Базарсад хилчдээс анх удаа Их Хурлын гишүүнээр сонгогдсон онцлогтой үе байсан.

Засгийн газар 1991 оны 5 дугаар сарын 3-нд “Улсын хил хамгаалалтын талаар авах зарим арга хэмжээний тухай” 141 дүгээр тогтоол гарган, мэргэжлийн цэргийн хамгаалалтад шилжих, гэрээт цэргийн албыг бий болгон, хил хамгаалалтыг өөрчлөн зохион байгуулж эхэлсэн. Мөн

³⁵ Монгол улсын уламжлалт хил хамгаалалт ба орчин үе. УБ., 1998 он. 60 дахь тал.

³⁶ Монгол Улсын уламжлалт хил хамгаалалт ба орчин үе. УБ., 1998. 40-41 дэх тал.

алба бэлтгэл сургуулийн хөтөлбөрт өөрчлөлт оруулан албаны бэлтгэлийг цөөрүүлж, Монгол улсын түүх, монгол бичиг, морь тэмээний бэлтгэл, иргэний хамгаалалтын хичээлийг түлхүү судлах болсон. Монгол Улсын хилийн тухай хууль шинэчлэгдэн батлагдав. 1990-1994 онд Цагдаагийн дээд сургуулийн Хилийн тэнхим болсон ба 1991 онд 39 (команд 24, улс төр 15), 1992 онд 43 (ШНА13, команд 15, улс төр15), 1993 онд 24 (команд 12, улс төр 12) 1994 онд 25 хүн, нийт 131 офицерыг бэлтгэжээ.

Цэргийн их сургуулийн хилийн факультет 1994-1996 онуудад 1995 онд 30 (команд 15, улс төр 15), 1996 онд 23 бүгд 53 офицерыг, 1995 онд офицерын дамжаагаар заставын орлогчоор 37 хүнийг сургаж төгсгөжээ.

Цэргийн их сургуулийн харьяа Хилийн цэргийн дээд сургууль 1996-2001 онуудад 1997 онд 24, 1998 онд 44, 1999 онд 56, 2000 онд 59, 2001 онд 130, бүгд 478 офицер боловсон хүчинг бэлтгэжээ³⁷.

1990-2000 он бол ХХБ-ын хүний нөөцөд тооны төдийгүй чанарын хувьд ихэд хохирол учирсан, мэргэжилтэй боловсон хүчний нөөц, хангалтыг дахин бий болгоход ихээхэн хүчин чармайлт, цаг хугацаа шаардсан он жилүүд байлаа гэж дүгнэж байна.

Монгол Улсын хил хамгаалалтыг хүн хүчний хувьд бэхжүүлэх, томилох, шагнаж урамшуулах зэрэг боловсон хүчинтэй холбоотой тогтоол, тушаал шийдвэрийг 1990-2005 онуудад 14-ийг тус тус гаргаж байжээ³⁸.

³⁷ Хүүжий Г., Аюулгүй Г. ХХБ-ын хүний нөөцийн хөгжлийн түүхэн товчоон. УБ., 2016. 94 дэх тал.

³⁸ Лувсанбалдан Э. Монгол Улсын хил хамгаалалтад холбогдох тогтоол, шийдвэр.

2000 оноос өнөө үе хүртлэх Хил Хамгаалах Байгууллага. ХЗДХЯ-ны сайдын эрхлэх асуудлын хүрээнд шилжиж, Засгийн газрын тохируулагч агентлаг-ХЦУГ, ХХЕГ нэртэйгээр үйл ажиллагаа явуулж байна.

Энэ үед ХХБ-ын хүний нөөцөд гарсан онцлог үйл явдал бол “Гэрээт хилчин”-ий албыг зохион байгуулсан явдал юм.

Монгол Улсын Төрөөс хилийн талаар баримтлах бодлого баримт бичгийн 2 дугаар бүлгийн 2.11-т заасан “Улсын ХХБ-ын албан хаагчдыг мэргэшүүлэх” заалтын дагуу ХХБ өөрийн үүрэг, зориулалт, үйл ажиллагааны онцлогоос хамаарч 2007 оноос эхлэн 2 отрядын 17 заставыг иж бүрнээр, 18 отрядын 21 застав, 2 тусгай томилгоот бүлэг буюу нийт 40 заставт “Гэрээт хилчин”-ий албыг зохион байгуулжээ.

Харуулын дарга, холбоочин, жолооч, сантехникч, малчин гэрээт цэргийн орон тон дээр 575 гэрээт хилчид үүрэг гүйцэтгэж байгаа ба энэ тоо улам бүр нэмэгдэж, сонгон шалгаруулалт, сургалт бэлтгэл, алба хаах нөхцөл, гэрээний үр дүнг тооцох, шагнах, урамшуулах, шийтгэх халах, дэвшүүлэх гээд хүний нөөцийн бүхий л үйл ажиллагаа улам бүр төгөлдөржин боловсронгуй болжээ.

Хил Хамгаалах Байгууллагын мэргэжлийн бэлтгэгдсэн боловсон хүчин офицер, ахлагч нар 2005 оноос Олон улсын энхийг сахиулах, дэмжих ажиллагаанд Ирак, Серрба-Леон, Афганистан, Чад, Өмнөд болон Хойд Судан зэрэг 6 оронд 94 офицер,

1969-1973 он. I дэвтэр. УБ., 1995. 1 дэх тал, 1974-1977 он. II дэвтэр. УБ., 1996. 1 дэх тал, 1978-2002 он. III дэвтэр. УБ., 1997. 1 дэх тал.

74 ахлагч, нийт 323 хилчин үүргээ амжилттай гүйцэтгэж ирсэн. Хилчид Олон улсын энхийг сахиулах, дэмжих ажиллагаанд үүрэг гүйцэтгэснээр мэргэжлийн ур чадвар, бие бялдар, сэтгэл зүй, гадаад хэлний мэдлэг дээшилж, улмаар улсын хил хамгаалалт, хүний нөөцийн чадавхид эерэг ахиц гаргасаар ирсэн.

Хилчдэд англи хэлний мэдлэгийг шат дараатайгаар олгох үүднээс ХХЕГ-т 2005 онд гадаад хэлний танхимийг байгуулсан бөгөөд анхан шатны сургалтаар 150, дунд шатны сургалтаар 300 гаруй албан хаагч сертификат авчээ. ХХЕГ-ын даргын 2015-4-8-ны өдрийн Б/277 тоот тушаалаар англи хэлний 22 багшийг хилийн анги, отрядод томилон ажиллуулж, тодорхой үр дүнд хүрчээ.

Хилийн цэргийн дээд сургууль 2001-2019 онуудад төрөл мэргэжлийн 2816 хилийн цэргийн офицер боловсон хүчин бэлтгэжээ. Ийнхүү 1934-2019 онуудад дотооддоо нийт 3900 орчим офицер, боловсон хүчин бэлтгэн, ХХБ-ын отряд, анги, салбаруудыг боловсон хүчнээр хангасан байна.

ХХБ-ын хүний нөөцийг шатлан сургах, гадаадын цэргийн академийн боловсролтой болгоход анхаарч гадаад болон дотоодын академиудаар удирдах түвшний офицеруудыг эрчимтэй

бэлтгэж эхэлсэн ба 1979-аад оноос өнөөг хүртэл ЗХУ-ын Жанжин шабын академид 4, Фрунзийн нэрэмжит ерөнхий цэргийн академид 36, Ленины нэрэмжит цэрэг улс төрийн академид 22, Ар талын академид 22, Цэргийн холбооны академид 12, Цэргийн инженерийн академид 5, Хуягт танкийн академид 5, Цэргийн химийн академид 3, Цэргийн нисэх хүчний академид 3, Цэргийн хөгжмийн академид 1 хүн тус тус суралцаж төгссөн.

ОХУ-ын Холбооны аюулгүй байдлын академийг 1997-2018 онуудад нийт 97 хүн төгссөний 21 нь 3 жилээр бүрэн курс, бусад нь 10 сараар суралцсан байна. ОХУ-ын Хабаровск, Курган, Калининград хотуудад 2001 оноос өнөөг хүртэл 135 хүн хуульч-хилийн албаны ажилтан, радио техникийн инженер мэргэжлээр суралцан төгсөөд байна.

ХХБ нь 2000-2019 онуудад АНУ, Их Британи, ОХУ, Хятад, Энэтхэг, Итали, Таджикстан, Герман, Сингапур, АБНЕУ, Франц, Малйаз, БНСУ, Турк зэрэг 20 гаруй оронд бие бүрэлдэхүүнээ мэргэжил дээшлүүлэх, мэргэшүүлэх сургалт, гадаад хэл болон нарийн мэргэжлээр 2000 гаруй албан хаагчдыг сурган дадлагажуулсан байна.